

Sociální diferenciaci v profesní sféře ve vědomí československé populace

MILAN TUČEK

Sociologický ústav ČSAV

Social differentiation in occupational sphere in the consciousness of Czechoslovak population

Abstract: The purpose of this article is to determine the current internal structure of the perception of occupational prestige and the discussion of internal structure of this dimension of social differentiation in the consciousness of the Czechoslovak population. The empirical base consists of data from the research project "Social Differences and Occupational Prestige," which was conducted in November 1990 on a representative sample of 1,400 respondents. A prestige scale of 50 selected occupations is analyzed, in terms of its internal structure (factor analysis), and comparison are made with the international prestige scale and with scale from the 1970s.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 4: 504-518)

Úvodem

Výzkum prestiže povolání je tradičním tématem empirických šetření. Kromě využití v oblasti zkoumání hodnot a hodnotových orientací slouží jeho výsledky především k vytvoření stratifikační osy (či jedné ze stratifikačních os) v oblasti společenské dělby práce a z tohoto pohledu patří ke klíčovým zjišťováním v oblasti výzkumu sociální struktury. Zde mohou být výsledná zjištění chápána i obecněji: prestiž povolání je uvažována jako "quasi zástupný znak, proměnná, která umožňuje při určitém konsensu modelovat obecnou strukturu prestiže jako systém relativního hodnocení statusu" [Kapr 1969].

Výzkumy prestiže povolání jsou prováděny v podstatě periodicky a to nejen v zemích s velkou sociologickou tradicí, přičemž navíc jsou vesměs velice podobné metodicky. Mohou být a také jsou častým předmětem (tématem) mezinárodních komparací. Na základě analýz 85 výzkumů z 60 zemí světa (realizovaných v padesátých a šedesátých letech, přesněji do roku 1971), které provedl D. J. Treiman [Treiman 1977] je obecně přijímáno, že v industrializovaných zemích se srovnatelnou výší národního produktu na hlavu jsou škály prestiže značně podobné a že v jednotlivých zemích se stabilním systémem se tyto škály příliš neliší v čase. Jako typický příklad se uvádějí výsledky z USA, kde během 40 let nedošlo při všech hospodářských, technických a technologických změnách v prestižní škále povolání v podstatě k žádným přesunům - srovnává se seznam 90 povolání z výzkumu v roce 1925 a v roce 1963 s korelací pořadí 0,93. Jiný je příklad Holandska, kde po 30 letech, tj. od roku 1953 do roku 1982, činí korelace mezi pořadími na škále prestiže dokonce 0,97.

Na základě těchto znalostí a vlastně celosvětové zkušenosti je pochopitelný určitý skeptický názor na užitečnost výzkumů prestiže, které patrně nemohou přinést překvapivé nebo předem neočekávané výsledky. Tato skepse je zcela určitě

na místě v dlouhodobě stabilizovaných společnostech, kde vývoj probíhá bez velkých zvratů a ve kterých existuje obecně přijímaný jediný princip diferenciace společnosti a jednoznačně chápaná představa společenského vzestupu. Ale ve společnosti, o které bylo prokázáno, že v minulých dobách byla v oblasti sociální strukturace do značné míry inkonzistentní (viz závěry o inkonzistenci statusu z Šetření sociální diferenciace a mobility 1967 a o nezávislosti třídotvorných prvků z Šetření třídní a sociální struktury 1984), a která prochází celkovou transformací politického, ekonomického i hodnotového systému, je možno předpokládat, že se tato transformace výrazně projeví v oblastech, které přímo i nepřímo indikuje a odráží právě výzkum prestiže povolání. A je určitě smysluplné zachytit přeměny v jejich procesuální podobě, to znamená nečekat na završení procesu transformace společnosti. V tom spatřujeme opodstatnění výzkumu prestiže povolání již v roce 1990 i důvod, proč mu byla dána přednost před jinými tématy, jejichž aktuálnost je méně sporná.

V naší stati, která prezentuje některé souhrnné výsledky šetření "Sociální rozdíly a prestiž povolání", se zaměřujeme na čtyři okruhy otázek: (1) do jaké míry prestiž povolání vytváří jednodimenzionální kontinuum (stratifikační osu) ve vnímání profesních diferencí; (2) v jaké míře je prestižní škála povolání (tj. profesní diferenciace) v Československu shodná se škálami ve vyspělých zemích; (3) v jaké míře je naše škála stabilní v čase a (4) zda je v současné době hodnocení prestiže povolání výrazněji sociálně determinováno, nebo zda v této oblasti existuje celospolečenský konsensus.

Krátké k metodice šetření a možnostem komparací

Výzkum "Sociální rozdíly a prestiž povolání" byl proveden v listopadu 1990 Střediskem empirických výzkumů při Sociologickém ústavu ČSAV na základě společného projektu tohoto ústavu a Ústavu teorie a historie vědy ČSAV¹.

Výběrový soubor měl velikost 1400 respondentů a byl územně reprezentativní za ČSFR a kvótně reprezentativní podle věkových kohort, pohlaví a vzdělanostních skupin. Výběr byl omezen na ekonomicky aktivní populaci ve věku 18-60 let. Jednalo se o dotazníkové šetření provedené tazatelskou sítí.

Dotazník, kromě identifikací a několika otázek s aktuální tematikou, obsahoval tři bloky položek, z nichž dva byly zaměřeny na problematiku prestiže povolání a třetí se týkal statusu vědy a vědecké práce.

Prestiž povolání byla jednak zjišťována jako obecná prestiž 50 vybraných profesí (s upřesněním, že prestiží je rozuměno, "jak si respondenti osobně váží lidí s danou profesí"), a jednak přes ideální příjem, který měl respondent navrhnout pro podsoubor 26 profesí.

V prvním případě respondent přiděloval každé profesi body od 1 do 99 s tím, že nejdříve měl vybrat nejprestižnější (99 bodů) a nejméně prestižní (1 bod). V druhém případě nebyl při určování ideálního (spravedlivého) příjmu ničím vázán.

1) Autorský kolektiv tvořili A. Filáček, E. Frýdová, J. Hartl, P. Matějů, M. Tuček.

Hodnocení povolání pomocí ideálních příjmů není v československé sociologii neobvyklé: bylo použito ve výzkumech v roce 1966, 1982 a 1984 (viz přehledová tabulka). Kromě dokreslení obecné prestiže a komparačních možností je tu výhodný přesah takto formulované otázky do oblasti ekonomického vědomí a chování.

Postup zjišťování obecné prestiže s výše uvedenými metodickými inovacemi (délka škály, určitý výběrový krok) se tímto odlišuje od metodiky zjišťování ve srovnatelných šetřeních z roku 1966 [Brenner, Hrouda 1967]² a 1967 (tzv. malé šetření Machoninova výzkumu z roku 1967 viz [Machonin 1969]). Zvolená konstrukce vlastně předjímá některé poněkud umělé kroky minulých výzkumů (rozšiřování škál na mezinárodně komparovatelných 100 bodů, rozhodování o pořadí u profesí se stejným bodovým ohodnocením). Přitom rozložení skóre u jednotlivých profesí potvrzuje, že požadavky na respondenty nebyly neúměrné jejich schopnostem orientovat se v dlouhém seznamu profesí, že validita výsledků dosažených danou metodikou je zřejmě vysoká. (Respondenti využívali celé 99 bodové škály, byli schopni ve většině případů provést požadovanou předvolbu atd.)

Co se týče možnosti komparace výsledků, zvolená metodika šetření obecné prestiže umožňuje přímé porovnání dosažených hodnot jak v mezinárodních srovnáních, tak s výsledky z výzkumů z konce 60. let u nás. Určitý problém je ve srovnatelnosti (úplnosti) seznamů vybraných profesí. Z hlediska mezinárodních komparací padesátipoložkový seznam odpovídá spíše rozsáhlejšímu zjišťování (obvykle se šetří 30-40 profesí). Dále pak profese ze šetření je možno považovat za ekvivalentní s profesemi uvedenými v klasifikaci ISCO, ke kterým byl např. již zmíněným Treimanem vytvořen mezinárodní standard prestiže [Treiman 1977]. Srovnatelnost se seznamy z výzkumů československé provenience nebo z konkrétních zahraničních výzkumů je problematičtější. Seznamy se prakticky shodují asi z poloviny. Kromě všeobecně oblíbených povolání pro výzkumy prestiže, jako je lékař, voják z povolání, kněz, pomocný dělník, zdravotní sestra, uklízečka apod., odráží každý ze seznamů dobová a národní specifika. Přestože jedním z cílů výzkumu v roce 1990 bylo komparovat výsledek s téměř analogickým šetřením z roku 1967, nebylo únosné doslova zopakovat tehdejší seznam profesí, přinejmenším z těch důvodů, že v roce 1967 se seznam vyhýbal typicky ženským profesím (šetření se týkalo jen mužů) a pomíjel dimenzi soukromého vlastnictví, která je pro některé profese určující.

Jaký vliv má to, že v našich komparativních analýzách vycházíme vždy z určitých podsouborů ekvivalentních profesí, že celkové seznamy pochopitelně ovlivňují hodnocení jednotlivě vzatých povolání, že validita a reliabilita zjištěných hodnot bude nepochybně ovlivněna délkou seznamů atd. a že všechny tyto podmínky ovlivňují různé exaktní, a tudíž jen zdánlivě přesné míry podobnosti, jsou otázky, které zatím nejsme schopni korektně rozhodnout. Takže ke komparacím v čase i prostoru přistupujeme tak, jak je běžné [Treiman 1977], porovnáváme

² Výsledky tohoto šetření jsou za Československo zařazeny do mezinárodní komparativní studie J. D. Treimana.

Přehledová tabulka výzkumů prestiže povolání v ČSFR po roce 1965

Rok	Autoři	Charakteristika šetření		velikost	Výběrový soubor		Omezení	Literatura
					opora výběru	typ		
1966	Brenner, Hrouda	speciální výzkum	30 profesí, prestiž i ideální příjem	1400	rodinné účty	náhodný	ne	Sociologický časopis 5/1967, 1/1968
1967	Machonin a kol.	speciální výzkum malé šetření Výzkumu	50 profesí, prestiž	1430	Mikrocensus 1966	náhodný	plně socializovaní muži	Československá společnost. Bratislava: Epos
1982	Matějovský a kol.	výzkum diferenciačních procesů	20 profesí, ideální a skutečné příjmy	1500	ne	kvótní	18-60 let ekonomicky aktivní	Interní zpráva ÚPS ČSAV
1984	Linhart a kol.	postojový dotazník součást šetření TSS'84	20 profesí, ideální a skutečné příjmy	3400	Mikrocensus 1981	náhodný	ne	Interní zpráva ÚPS ČSAV
1990	Filáček	speciální výzkum	50 profesí, prestiž 26 profesí, příjmy	1400	ne	kvótní	18-60 let ekonomicky aktivní	

průniky seznamů profesí, koreluje takto zúžené pořadové škály a předpokládáme obecnou podobnost významu slova prestiž.

Je profesní sféra ve vědomí lidí složitě strukturována?

Na tuto zásadní otázku stratifikačních teorií společenského pohybu se pokusíme nalézt odpověď z analýz vnitřních souvislostí a vnitřní struktury hodnocení prestiže padesáti vybraných povolání. Zdá se, že nejprůročnějším vstupem do těchto analýz je metoda faktorové analýzy. Do jaké míry je daný přístup adekvátní a zda zjištěné výsledky nejsou jen umělým konstruktem, je pochopitelně diskutní. Na jedné straně vycházíme od samého počátku z omezeného seznamu vybraných profesí. Toto omezení je třeba chápat ve dvou smyslech. Jednak je seznam omezen počtem 50, což bylo dáno realistickým odhadem, v jakém počtu profesí je respondent ještě schopen se orientovat. Jednak je seznam tvořen vybranými konkrétními profesemi, jejichž zařazení bylo do jisté míry subjektivní. I když se vycházelo z tuzemských i zahraničních výzkumů, pro zařazení té či oné profese nebylo žádné čistě objektivní kritérium (např. se mohlo uvažovat o výběru profesí podle četnosti jejich výskytu apod.). Nedá se tudíž vyloučit určité zahrnutí některých "dimenzí", jejichž souvztažnost s pojetím profesní stratifikace je problematická. V tomto smyslu je diskutní, zda např. zařazení typicky ženských povolání (zdravotní sestra, sekretářka) nevnaší do profesního "prostoru" další dimenzi "biologické" dělby práce, nebo zda výjimečná povolání, která jsou považována spíše za poslání (kněz) nestojí zcela mimo profesní oblast. Také profese, jejichž politická konotace je v současné době zvláště (tajemník politické strany), možná narušují přirozenou strukturu ve zcela nedefinovatelném směru. Jestliže si klademe otázku o unidimenzionalitě vnímaného profesního postavení, pak přítomnost některých výše uvedených profesí nám vnaší do profesního "prostoru" některé sporné momenty, jejichž vliv asi nelze v dalším postupu a hlavně v interpretaci pominout.

Dalším diskusním prvkem našeho přístupu je aplikace faktorové analýzy. I když je faktorová analýza při zpracování sociologických dat z hromadných šetření již zcela rutinní záležitostí a její interpretační schéma nevyvolává žádné pochybnosti, je třeba se zamyslet nad tím, zda se celý náš analyticko-empirický postup nepohybuje v uzavřeném kruhu. Již sama konstrukce otázky vyvolává a vlastně předpokládá následné užití faktorizace, takže při vytváření seznamu profesí se de facto počítá s jeho latentní vnitřní strukturou a obráceně, jednotlivé profese v seznamu jsou určitými předpokládanými reprezentanty této struktury. Abychom překonali tuto omezenost, budeme se snažit všechna naše zjištění prověřovat pomocí dalších údajů, a to nejen z datové báze tohoto výzkumu. Jinak jsou pro aplikaci faktorové analýzy na náš blok hodnocení prestiže padesáti vybraných profesí splněny všechny statisticko-metodologické požadavky touto metodou vyžadované.

Celkově se podle kritéria vlastní hodnoty větší než 1 a metodou hlavních komponent vydělilo 10 faktorů, které vyčerpaly 60 % celkové variance seznamu profesí. První čtyři faktory (po šikmé rotaci) uvedené v tabulce 1 vyčerpávají celé tři čtvrtiny tohoto podílu. Zbývajících 6 faktorů, na které připadá čtvrtina celkové vyčerpané variance, strukturuji poměrně logicky jednotlivé profese z oblasti

duševní, případně obslužné práce. Aniž bychom popisovali podrobně faktorové zátěže, uvedme, že do 6. faktoru se vydělily obchodní služby (soukromý obchodník, pouliční prodáváč, číšník, bankovní úředník), do 7. faktoru technici a informatika (programátor, operátor, konstruktér, inženýr, výzkumník) a do 9. faktoru zdravotníci (lékař na poliklinice, soukromý lékař a zdravotní sestra), ke kterým se přidružili učitelé a právník. Mimo zůstali nebo do specifických dimenzí se oddělili policista, profesionální sportovec, účetní a agronom. Nejasné je zařazení sekretářky a opraváře TV, kteří nevýrazně intervenují ve více faktorech.

Při řešení úlohy jsme zvolili šikmou rotaci z důvodného předpokladu, že pokud budou v daném prostoru existovat výrazné dimenze, nebudou pravděpodobně na sobě zcela nezávislé. Tento náš předpoklad byl potvrzen srovnáním možností interpretace výsledků ortogonálního a šikmého řešení. I když faktory vydělené po ortogonální rotaci (metoda Varimax) nejsou zásadně odlišné od rotace šikmé - například úplná shoda je ve významu i obsahu prvního faktoru, ve vydělení faktoru zdravotníků, faktoru správně politických povolání (4. faktor v tabulce 1) i faktoru reprezentovaného dvojicí kněz-spisovatel (3. faktor) - ostatní struktura oblasti duševní a obslužné práce je již odlišná a méně logická. Jinými slovy, záměrná ortogonalizace poskytuje těžko interpretovatelné dimenze, a tudíž modelová představa o existenci nezávislých dimenzí neodpovídá realitě.

Čtyři hlavní faktory je možno chápat jako základní dimenze společenského vnímání socioprofesionálních diferencí a na základě faktorových zátěží je charakterizovat následovně:

- *fyzická práce převážně výrobního charakteru.* Faktor vytvářejí všechny dělnické profese zastoupené v seznamu; logicky je doplňují příbuzná manuální povolání jako je řidič nákladního auta, uklízečka a soukromý zemědělec. Proti této dimenzi do jisté míry stojí všechny profese náležející do terciéru a kvartéru, jak dokumentuje korelační matice v tab. 2.
- *profese zahrnující řídicí funkce.* Faktor vytvářejí všechny profese, které mají ve své náplni řízení, a to na všech úrovních; některé z nich pochopitelně intervenují i v jiných faktorech, jako např. mistr v prvním faktoru, vedoucí výzkumného pracoviště mezi techniky apod.
- *profese představující poslání, vyvolení.* Faktor je profilován povoláním kněze a spisovatele, ostatní uvedená povolání mají nižší zátěž, která vyjadřuje, že kromě tohoto chápání mají i další význam, což je vyjádřeno tím, že podobnými zátěžemi intervenují i v jiných faktorech.
- *správně politické profese.* Sounáležitost uvedených profesí, které charakterizují danou dimenzi není překvapivá; jako tajemník politické strany je zřejmě zatím uvažován tajemník KSČ, asi se zde odráží i dřívější prolnutí stranického a správního aparátu a propojení politiky a armády. Všechny tři profese dále spojuje obecně nízká prestiž - viz tab. 4.

Ve vědomí lidí zcela zjevně existují dvě základní osy, dvě dimenze socioprofesionálního prostoru definované různým hodnocením postavení (statusu) fyzické a řídicí práce. Na těchto osách se profese víceméně řadí podle "dělnickosti", respektive kompetenční úrovně. Tyto osy jsou na sobě nezávislé - viz vzájemná korelace. Pro potřeby

stratifikačních teorií společenského pohybu je možná dvojí interpretace tohoto základního výsledku. Buď považujeme postavení v řízení za charakteristiku čistě profesní, nebo můžeme oblast řízení považovat za samostatnou, fungující mimo profesní prostor. Přístup, který byl zvolen a který je obvyklý ve výzkumu prestiže povolání, zahrnuje postavení v řízení do profesní sféry. (Stejně tak byl do profesní sféry zahrnut i vlastnický vztah, ale tato dimenze se buď zatím neprojevuje ve vědomí lidí jako samostatná, nebo se ve spojení s konkrétními profesemi zdá natolik přirozená, že ani nyní, ani v budoucnu nevyvolá vznik další osy diferenciací oddělující soukromníka od zaměstnance - viz zahrnutí soukromého i státního lékaře do jednoho faktoru zdravotníků, soukromého obchodníka s jinými profesemi do "obchodně obslužného" faktoru.)

Z pohledu našeho výzkumu není profesní sféra unidimenzionálního charakteru a nemůže tudíž vytvářet jedinou stratifikační osu. Při zúženém pojetí povolání, tj. při odloučení řídicích funkcí, případně při dalším zúžení významu (ne vlastnické vztahy, ne profese, ale poslání) je ale patrný určitý trend, který dělí všechny profese do klasické dichotomie fyzická/duševní práce a uvnitř těchto dichotomií postupuje do určité míry podle kvalifikačního kritéria.

K vydělené třetí a čtvrté dimenzi nelze přistupovat pouze mechanicky ve smyslu interpretačního schématu faktorového řešení. To znamená, že nelze chápat uvedené dimenze jako další významnou strukturaci profesní oblasti. Již v úvodních poznámkách jsme upozorňovali na určité pochybnosti o souměřitelnosti některých konkrétních profesí a tato nesouměřitelnost se teď projevuje a patrně tvoří vlastní podstatu vydělených faktorů.

Další strukturace profesního "prostoru", tak jak se odráží ve zbývajících šesti faktorech (a vlastně i ve třetím a čtvrtém), především ukazuje a zdůrazňuje ten fakt, že v oblasti mimo výrobní sféru je profesní diferenciací vícedimenzionální problém, který nelze zjednodušit pouze na stratifikaci podle vzdělání a kvalifikace. Stratifikační schéma v této části společenské dělby práce bude nutně obsahovat některé další prvky, které umožní upřesnění pozice např. technické oproti humanitní inteligenci, pozici povolání obslužného sektoru, pozici profesí spojených s informatikou atd. Více k uspořádanosti v této oblasti řeknou údaje z tab. 4.

Ověření obecné platnosti strukturace (obecné možnosti stratifikace) v socioprofesionální sféře má ovšem ještě jednu polohu. Ta se týká toho, zda zjištěné diferenciací osy jsou reálné, anebo zda jsou nějakým abstraktním konstruktem. Mohlo by se totiž stát, že například v základních sociodemografických skupinách populace je vnímání diferenciací os diametrálně odlišné a že náš výsledek za celek populace (tj. za značně nehomogenní soubor) bude sice velice přesně vyčíslen, ale jinak bude zcela fiktivní a zavádějící. Z tohoto důvodu jsme analyzovali strukturaci seznamu 50 profesí i pro různé homogennější podsoubory. Jako kritérium sloužily národnost, věk, pohlaví, vzdělání a základní dělení na dělníky a ostatní. Všechny naše pokusy zjistit výrazně jinou vnitřní strukturaci prestiže povolání, a tím vyvrátit hypotézu o všeobecně přijímaných a vnímaných diferenciací rovinách, byly neúspěšné. Ve všech výše uvedených sociodemografických a národnostních skupinách se vždy na prvním místě objevovala dimenze manuální výrobní práce a na druhém místě dimenze řídicí

práce (někdy doplněná o vysoce kvalifikované duševní profese). Obě dimenze vždy zůstávaly nezávislé. Stejně tak se vydělovaly dimenze správně politická a kombinace kněz-spisovatel, i když ne vždy na třetím a čtvrtém pořadí. Ve faktorových řešeních se také stabilně objevoval faktor zdravotnictví a faktor zahrnující profese spojené s informatikou a technikou.

Tyto výsledky opravňují k závěru, že zjištěná strukturace vnímání profesní sféry je obecného charakteru a že se jedná o určité vícedimenzionální stratifikační schéma s převahou dvou, respektive jedné dimenze (v závislosti na začlenění oblasti řízení).

Jakým způsobem se vlastně konkrétní profese uspořádávají a jak je toto uspořádání ovlivněno některými vnějšími okolnostmi, je předmětem následujícího rozboru. Dříve, než se věnujeme především komparačním analýzám umožňujícím se vyslovit k profesním diferencím z hlediska jejich stability v čase a jejich podobnosti se stavem ve vyspělých zemích, uveďme ještě několik údajů, které jednak umožňují bližší pohled na zjištěné diferenciační osy, jednak poskytují určitý přesah mimo do sebe uzavřené zjišťování latentních struktur chování lidí.

Tabulka faktorových skóre dokumentuje, že rozdíly v názorech lidí na hodnocení profesních pozic (statusu plynoucího z profese) nejsou v podstatě ovlivněny jejich sociodemografickou příslušností, že tedy existující variabilita v náhledech a rozdílné preference jsou čistě individuálního charakteru. Je to zjištění v mnohém podobné názoru o shodnosti strukturace profesní oblasti na různých podsouborech. Jde o další potvrzení hypotézy o existenci obecného diferenciačního schématu v československé populaci. Určité tendence k podmíněnosti názorů a stanovisek stupněm vzdělání (čím vyšší vzdělání, tím vyšší hodnocení kvalifikace, vyšší ocenění pozice v řízení atd.), které naznačují jediné významnější rozdíly mezi průměrnými skóre, jenom potvrzují konzistentnost údajů a logiku zvolené interpretace.

Uniformita prestižní škály a stabilita pozic jednotlivých profesí

V první části našeho rozboru jsme využili poněkud netradičního zpracování údajů z jinak zcela konzervativně pojatého výzkumu prestiže povolání k empirickému ověření pravdivosti hypotézy o víceméně jednoduché strukturaci profesní sféry. V této části přejdeme k tradičním postupům zpracování a interpretace výzkumů prestiže povolání, to znamená k vytvoření prestižní škály a k jejím komparacím v čase a prostoru.

Na první pohled je zřejmé, že současná prestižní škála profesí v Československu (viz tab. 4) je značně odlišná od mezinárodního standardu. Tuto odlišnost potvrzuje (kvantifikuje) velikost koeficientu pořadové korelace, který dosahuje hodnoty kolem 0.65. Mezinárodní standard podle našeho mínění odráží především situaci ve vyspělých zemích s liberálním ekonomickým i politickým systémem, kde v podstatě existuje jediný a dlouhodobě neměnný vzorec společenského vzestupu v socioprofesi oblasti. (Viz úvodní zmínka o stabilitě a podobnosti škál prestiže povolání v USA a Holandsku.)

Odlišnost Československa bylo možno očekávat již na základě výsledků z předchozího rozboru. To, že ve společenském vědomí je profesní oblast chápána (odrážena) jako vícedimenzionální a že dvě základní dimenze (charakter práce a postavení v řízení) nejsou na sobě závislé, se muselo nějakým způsobem promítnout do absolutního hodnocení, i když zde se nejedná o velké rozdíly. To, co způsobuje hlavní nesrovnatelnost, se v rozboru struktury profesní sféry projevilo vydělením faktorů správně politických profesí (4. faktor) a profesí představujících poslání (3. faktor). Na odlišnostech se také podílí určitá roztržitost struktury v oblasti duševní práce. Profese, které tuto práci reprezentují v předloženém seznamu profesí, tvoří jako celek jeden z pólů základní stratifikační osy, ale jsou k této ose, tvořené profesemi fyzické výrobní práce, jen ve volnějším vztahu (viz tab. 2 - korelace faktorů).

Konkrétně řečeno, rozdíly v pořadí u profesí major (43./9.), tajemník politické strany (49./10.), referent okresního úřadu (46./23.), kněz (36./15.) a spisovatel (24./11.) se podílejí na nízké hodnotě korelačního koeficientu více jak 50 %, což jinými slovy znamená, že v případě vyřazení těchto profesí z porovnávaných seznamů by se shoda pořadí pohybovala již kolem únosné hodnoty pořadové korelace (0,85).

Co se týče profesí správně politických, tak jejich pozice je silně ovlivněna revolučním zvratem (a posledním dvacetiletým vývojem). Při porovnání s výsledky z roku 1967 (viz tab. 5) je zřejmé, že zjištěná nízká prestiž těchto profesí není vlastní naší společnosti a dá se předpokládat, že s profesionalizací armády, vytvořením pluralitního politického systému a růstem významu obecních úřadů se pozice jejich reprezentantů výrazně změní a zřejmě dosáhne v bodovém ohodnocení mezinárodního standardu. Tyto profese se patrně potom vřadí do příslušné stratifikační osy.

Postavení kněze v naší společnosti je spojeno s ateistickou výchovou a dlouhodobým vytlačováním církve a jejich představitelů na okraj společnosti. Srovnání s údaji z roku 1967 ukazuje, že zde již probíhá rehabilitační proces, že prestiž kněze se začíná zvyšovat.

Další rozdílnosti jsou spojeny s určitou obecnou preferencí fyzické práce ve vědomí čs. společnosti (viz tab. 5). Zde je možno předpokládat, že je to důsledek dlouhodobého ideologického působení. Tento posun se netýká jen hornické profese, i když je to příklad je nejmarkantnější (podrobněji viz [Tuček 1991]), ale i dalších: zedníka, betonáře, traktoristy, řidiče nákladního auta, soustružníka. Určitý myšlenkový stereotyp vytvořený za 40 let vývoje společnosti, jejímiž úhelnými kameny byla dělnická třída, rozvoj těžkého a strojírenského průmyslu, industrializace Slovenska atd., bude ještě nějaký čas působit. Na rozdíl od výše diskutovaných rozdílností a jejich vnějškové dobové podmíněnosti má tato záležitost hlubší charakter. To se projevuje například v tom, co už bylo řečeno: v existující vícedimenzionální struktuře profesní sféry tvoří profese fyzické práce základní dimenzi, ale tato dimenze nezahrnuje jako opačný pól oblast duševní práce.

Než přejdeme k závěrečnému shrnutí, chtěli bychom upozornit na jedno trochu paradoxní zjištění. Srovnáme-li škálu prestiže profesí z roku 1967 (ve zkrá-

ceně verzi v naší tab. 5, ale i v úplném 50 položkovém seznamu) s mezinárodním standardem, zjistíme daleko větší podobnost, než vykazuje současná prestižní škála. Značný podíl na tomto paradoxu má pochopitelně politickým převratem způsobený pád některých profesí. Ale to nedává úplné vysvětlení zjištěného faktu. Nabízí se hypotéza, že profesní sféra v roce 1967 byla v podstatě unidimenzionální. To znamená, že pozice profesí z oblasti řízení a profesí s převažující fyzickou prací nebyly na sobě nezávislé, že i profese nedělnického charakteru byly vnímány podle jednoho stratifikačního schématu. Toto schéma bylo tedy do jisté míry podobné schématům ve vyspělých zemích (až na výjimky: horník) v 70. letech. Dovedeno do důsledků, naše zjištění zcela jasně hovoří ve prospěch tehdejších stratifikačních teorií pohybu společnosti.

Závěrem

Výsledky jednoho empirického výzkumu provedeného ve značně nestabilní společenské situaci na výběrovém souboru, jehož velikost a způsob výběru se sice považuje ve výzkumu veřejného mínění za více než dostačující (ale ne už tolik ve výzkumu sociální struktury), nemohou pochopitelně dát konečnou odpověď na závěrečnou otázku, jak je vnímání (a vlastně předjímání) sociální diferenciace společnosti spojené s profesní příslušností. Je tu ještě řada dalších omezení; ta, kterých jsme si byli vědomi, jsme uvedli a diskutovali v daném rozboru. Existují jistě další omezení nepřímou plynoucí z celospolečenských změn v oblasti ekonomiky, politiky a ideologie. Všechny bouřlivé změny naší společnosti jistě přímo nebo nepřímou intervnují i do odpovědí i na zcela běžné a na první pohled neutrální otázky, takže naši problematiku těžko můžeme považovat za neutrální.

Zjištěné výsledky mají možná dobově značně omezenou platnost a z tohoto pohledu se mohou zdát trochu diskutabilní. Přes tyto výhrady vše, co jsme zjistili o strukturaci profesní sféry a o současné škále prestiže povolání a vlastně celkově o stratifikačních vzorcích naší společnosti, potvrzuje a dále konkretizuje určité hypotézy, ze kterých výzkumníci v oblasti sociální struktury v posledních letech intuitivně vycházeli.

Je to hlavně hypotéza o inkonzistenci sociálního postavení jako základní charakteristiky sociální struktury naší společnosti, upřesněné nyní v tom, že tato inkonzistence je charakteristická i pro odraz společenské struktury ve vědomí lidí. Důležitým výsledkem je potvrzení samostatnosti diferenční linie dané postavením v řízení i tím, že tato samostatnost je jedním z prvků, který se podílí značnou měrou na inkonzistenci společenského postavení.

K výsledkům, které dokazují přínosnost a nezastupitelnost základního výzkumu v nestabilizovaných dobách, patří zachycení temporálních pozic některých konkrétních profesí a zjištění, že jsou v současné době schopny výrazně strukturovat obecné vědomí.

Nakonec za podstatný výsledek je třeba považovat všechny závěry z mezinárodní komparace, které jednoznačně dokazují neexistenci jednoduché stratifikační představy o společenském vzestupu, podtrhují inkonzistenci sociálního postavení v naší společnosti a vlastně důrazně upozorňují na to, jak je naše společnost (i co se týče společenského vědomí) vzdálená "od Evropy".

Tabulková část

Tabulka 1. Matice faktorových zátěží po šikmé rotaci, první čtyři faktory = 44,7 % vyčerpané variance

1. faktor (19,4 %)		2. faktor (16,8 %)	
traktorista	0,85	ředitel	0,77
soustružník	0,84	ekonom	0,73
seřizovač	0,79	ministr	0,63
horník	0,79	provozní inženýr	0,55
textilní dělník	0,77	vedoucí hosp. správy	0,53
betonář	0,77	diplomat	0,45
zedník	0,74	manažer	0,44
řidič nákladního auta	0,71	mistr	0,43
pomocný dělník	0,63	výzkumný pracovník	0,36
automechanik	0,59		
strojvedoucí	0,57		
soukromý zemědělec	0,54		
uklízečka	0,49		
krejčí	0,43		

3. faktor (4,5 %)		4. faktor (4,1 %)	
kněz	0,85	major	0,75
spisovatel	0,74	tajemník	0,65
novinář	0,41	referent	0,60
vědec	0,34		
docent na vysoké škole	0,29		

Tabulka 2. Korelační matice faktorů

Faktor	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	1,00								
2	-0,09	1,00							
3	-0,10	0,28	1,00						
4	0,02	0,19	0,15	1,00					
5	-0,28	0,05	0,06	-0,04	1,00				
6	-0,27	-0,01	-0,15	-0,10	0,09	1,00			
7	-0,02	-0,40	-0,26	-0,18	0,04	0,11	1,00		
8	-0,13	0,00	-0,07	-0,10	0,07	0,03	0,04	1,00	
9	-0,22	-0,19	-0,22	-0,07	0,07	0,16	0,21	-0,06	1,00
10	-0,06	-0,03	-0,06	-0,04	0,04	-0,05	0,08	-0,01	0,08

Tabulka 3. Závislost faktorových skóre na základních sociodemografických charakteristikách (průměry za podsoubory)

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
Věk				
18 - 30	0,01	-0,04	-0,05	-0,03
31 - 44	-0,02	0,01	0,02	-0,03
45 - 60	0,03	0,03	0,03	0,07
Pohlaví				
muži	0,11	0,07	-0,10	-0,09
ženy	-0,10	-0,07	0,09	0,09
Vzdělání				
základní	0,08	0,00	-0,13	0,10
vyučení	0,11	-0,02	-0,04	-0,08
ÚSO	-0,13	-0,06	0,15	0,01
VŠ	-0,36	0,29	0,20	-0,08
Republika				
ČR	-0,12	-0,00	-0,02	-0,07
SR	0,24	0,01	0,03	0,12

Poznámka: Faktorové skóre mají na celém souboru nulový průměr a jednotkovou směrodatnou odchylku.

Tabulka 4. Prestižní škála povolání v roce 1990 a její srovnání s mezinárodním standardem

Pořadí	Název povolání	Prestiž 1990 skór	Mezinárodní standard skór	pořadí
1.	lékař na poliklinice	80,4	78	2.- 4.
2.	soukromý lékař	78,5	78	2.- 4.
3.	ministr	75,6	79	1.
4.	docent, profesor VŠ	74,5	78	2.- 4.
5.	vědec	71,9	67	7.
6.	ředitel podniku	70,9	63	8.
7.	diplomat	68,7	73	5.
8.	učitel ZDŠ	66,4	57	18.
9.	zdravotní sestra	66,1	54	21.- 23.
10.	horník	65,8	32	44.
11.	vedoucí výzk. pracoviště	65,5	60	12.- 15.
12.	manažer	65,1	58	16.- 17.
13.	ing. ve výzkumu, vývoji	64,3	56	19.
14.	právník	62,8	71	6.
15.	podnikový ekonom	62,6	60	12.- 15.
16.	provozní inženýr	61,4	46	29.- 30.
17.	agronom	59,6	58	16.- 17.

Tabulka 4. Prestižní škála povolání v roce 1990 a její srovnání s mezinárodním standardem (pokračování)

Pořadí	Název povolání	Prestiž 1990 skór	Mezinárodní standard skór	pořadí
18.	konstruktér, projektant	58,4	54	21.- 23.
19.	strojvedoucí	57,7	43	31.- 32.
20.	programátor	55,1	51	26.
21.	soukromý zemědělec	55,1	47	28.
22.	vedoucí hosp. útvaru	54,9	60	12.- 15.
23.	mistr v továrně	53,6	46	29.- 30.
24.	spisovatel, skladatel	52,9	62	11.
25.	betonář, svářeč	49,8	34	41.- 42.
26.	zedník	49,2	34	41.- 42.
27.	novinář	48,9	55	20.
28.	traktorista	48,5	31	45.
29.	prof. sportovec	48,5	48	27.
30.	automechanik	48,4	43	31.- 32.
31.	majitel obchodu	48,4	42	33.
32.	operátor na počítači	48,0	53	24.
33.	řidič nákladního auta	47,0	33	43.
34.	policista	46,5	40	37.- 39.
35.	soustružník	45,9	38	40.
36.	kněz, duchovní	45,3	60	12.- 15.
37.	seřizovač	44,6	40	37.- 39.
38.	krejčí	44,2	40	37.- 39.
39.	opravář TV	43,6	42	34.- 35.
40.	účetní	42,8	41	36.
41.	bankovní úředník	41,4	42	34.- 35.
42.	textilní dělník	41,3	26	46.
43.	major	29,5	63	9.
44.	sekretářka	29,3	53	25.
45.	číšník	28,4	23	47.
46.	referent okres. úřadu	27,4	54	21.- 23.
47.	pomocný dělník	25,0	18	49.
48.	uklízeč(ka)	24,8	16	50.
49.	tajemník polit. strany	21,7	63	10.
50.	pouliční prodavač	18,7	22	48.

Poznámka: Mezinárodní standard prestižních skóre, vycházející ze stobodové škály, byl navržen D. J. Treimanem [Treiman 1977] pro všechna povolání mezinárodní klasifikace ISCO. ISCO je určitá varianta u nás užívané klasifikace JKZ s tím, že je vytvořena na trochu odlišném klasifikačním schématu. Převoditelnost mezi oběma klasifikacemi je zhruba 95 %, podrobněji viz [Matějů, Boguszak 1989].

Tabulka 5. Hodnocení srovnatelných profesí z výzkumů Prestiž 1990 a v roce 1967

Pořadí	Název profese	Prestiž 1990*Malé šetření 1967		Pořadí
		body	body	
1.	lékař	80,4	92	2.- 3.
2.	ministr	75,6	92	2.- 3.
3.	docent, profesor VŠ	74,3	91	4.
4.	vědec	71,9	89	5.
5.	ředitel podniku	70,9	95	1.
6.	učitel ZDŠ	66,4	72	17.- 18.
7.	horník	65,8	76	12.- 13.
8.	právník	62,8	86	6.- 8.
9.	podnikový ekonom	62,6	84	9.
10.	provozní inženýr	61,4	86	6.- 8.
11.	strojvedoucí	57,7	72	17.- 18.
12.	mistr v továrně	53,6	74	14.- 15.
13.	spisovatel	52,9	86	6.- 8.
14.	zedník	49,2	66	21.- 22.
15.	traktorista	48,5	73	16.
16.	policista	46,5	74	14.- 15.
17.	soustružník	45,9	71	19.
18.	kněz	45,3	66	21.- 22.
19.	opravář TV	43,6	76	12.- 13.
20.	voják z povolání (major)	29,5	80	10.
21.	číšník	28,4	63	20.
22.	pomocný dělník	25,0	46	23.
23.	tajemník polit. strany	21,7	79	22.

Literatura

- Brenner, V., M. Hrouda. 1967. "Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání." *Sociologický časopis*, 3: 541-550 a 4: 43-54.
- Kapr, J. 1969. "Prestiž povolání." in *Československá společnost*, ed. by P. Machonin et al. Bratislava: Epona.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost*. Bratislava: Epona.
- Matějů, P., M. Boguszak. 1989. *Československá varianta Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání (ISCO)*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York: Academic Press.
- Tuček, M. 1991. "Jaká je prestiž vybraných povolání v současné době." *Sociologické aktuality*, č. 1.

Summary

The factor analysis of the evaluation of the prestige of 50 selected occupations has shown that, at the present time, the Czechoslovak population views the occupational sphere not as a one-dimensional area of social differentiation, but as area structured according to several independent axes of occupational prestige were identified: one related to manual work, the other one to managerial work.

Opinions about the structure of the professional sphere are not markedly influenced by socio-democratic characteristics/group characteristics, which indicates societal consensus in this area.

Comparison with the international standard of professional prestige, which represents a one-dimensional stratification model, confirms the differences in the situation in Czechoslovakia today - in terms of multidimensionality as well as the influence of the political and ideological heritage of the former era. Public reaction and changes in the value system during the past year are documented on the positions of specific professions. A comparison is made with the results of an analogical examination from 1967.